

Marktwerking, eigenbelang en deugden: Adam Smith en recent onderzoek¹

Johan Graafland

Abstract

Het belang van deugden in de economie is niet vanzelfsprekend. Veel economen gaan uit van het Calvinistische mensbeeld dat de mens geneigd is tot het kwade en alleen eigen belang nastreeft. Maar dat eigenbelang wordt steeds problematischer. Toch is het de vraag of economen deze les ter harte nemen. De gedachte dat het nastreven van het eigenbelang goed is voor de economie heeft immers al oude papieren. Deze gedachte gaat onder andere terug tot de *Wealth of Nations* van Adam Smith, de vader van de economische wetenschap. Maar het vreemde is dat Adam Smith in zijn andere boek, *Theory of Moral Sentiments*, betoogt dat een samenleving alleen maar gelukkig kan zijn als mensen deugdzaam handelen. In dit artikel analyseer ik hoe deze tweespalt in het denken van Adam Smith wortelt in zijn godsbeeld. Daarna presenteer ik recent onderzoek in het kader van het project ‘What good markets are good for’ dat inzicht biedt of en hoe deugden in de economie van belang zijn voor het menselijk floreren.

Trefwoorden

Adam Smith, markteconomie, eigenbelang, deugden, menselijk floreren

¹ Deze tekst is uitgesproken tijdens de (derde) Girard lezing op 29-11-2018. De Girard lezing is een tweejaarlijkse lezing georganiseerd door de Girard studiekering, in 2018 in samenwerking met Academisch Forum van Tilburg University.

1 Inleiding

Het onderwerp van dit artikel is ‘Eigenbelang, marktwerking en...deugden’. Marktwerking en eigenbelang, dat klinkt ons vertrouwd in de oren. Maar voor deugden staan een paar puntjes. De koppeling tussen marktwerking en deugden is immers minder vanzelfsprekend. Veel economen gaan er vanuit dat wij niet al te veel moeten rekenen op een deugdzame mens in de economie. Mensen laten zich toch vooral leiden door hun eigenbelang. Wij kunnen ze wel een duwtje in de goede richting geven bij het maken van keuzes door de keuzeruimte te manipuleren, de gedragseconomie noemt dat nudging. Maar mensen meer deugdzaam maken? Volgens Jules Theeuwes, voormalig directeur van het onderzoeksinstituut SEO Economisch Onderzoek, zijn ondeugden niet weg te poetsen uit de genetische opmaak van de mens (Theeuwes, 2008). Het is volgens hem beter om de economische organisatie zo te regelen dat ondeugden geen kans krijgen om schade aan te richten. Bij voldoende concurrentie wordt het ondeugdelijk gedrag van een aanbieder die probeert zijn klanten een poot uit te draaien, altijd afgestraft omdat klanten met het grootste gemak weglopen naar de concurrent.

Toch is er een groeiend onbehagen over de kloof tussen markt en moraal. Theeuwes gaat uit van een markt die goed functioneert. Maar de praktijk leert dat de markt allerlei imperfecties vertoont. Dan kan het eigenbelang op lange termijn desastreuze gevolgen hebben. Denk aan het milieu. Wanneer iedereen lak heeft aan de gevolgen van zijn of haar handelingen voor het milieu, kan dat de mensheid en met name ook Nederland op den duur zuur opbreken. Ook de economische crisis uit 2008 heeft ons geleerd dat eigenbelang zeer schadelijk kan uitwerken. Tijdens een lezing voor een publiek uit de city van London legde ik eens de vraag voor wat het meest aan de crisis had bijgedragen: gebrekkige integriteit, verzuim in de zorgplicht, of te weinig deskundigheid in risicoanalyse. Mijn publiek gaf aan dat het vooral gebrekkige integriteit was. Meer deugdzaamheid had de crisis misschien niet kunnen voorkomen, maar dan toch wel minder hevig gemaakt. Gebrekkige deugden in de globale markteconomie heeft ook gevolgen voor de democratie. Door een gebrekkige moraal bij de elite, denk b.v. aan de Paradise papers, voedt de vrije markteconomie het populisme. Mensen raken teleurgesteld in de beloftes van de globaliserende vrije markteconomie en keren zich daartegen.

Het besef van het belang van deugden is ook doorgedrongen op universiteiten. Dat blijkt uit de nieuwe onderwijsvisie van Tilburg University, waarin drie K's centraal staan. Naast de k's van kennis en kunde wordt ook karaktervorming expliciet als doel onderkend. Studenten moeten

worden zo opgeleid dat zij zelfkritisch leren denken, zij dienen geen genoegen te nemen met minder dan het beter maken van het leven van anderen, zo lees ik op de website. De student die de onderwijsvisie voor ogen heeft wordt gedreven door een sterk gevoel van solidariteit en heeft een krachtig inlevingsvermogen, met oog voor de menselijke maat en een duurzame wereld. Ze zijn, kortom, denkers met karakter en dit sluit mooi aan op de deugdenethiek. En het is duidelijk dat docenten dan niet achter kunnen blijven. Zij moeten door een morele academische houding juist het goede voorbeeld geven. Toch merk je een zekere weerstand onder docenten. Over de eerste twee K's, kennis en kunde, is iedereen het wel eens. Maar over de derde K van karakter fronsen zich de wenkbrauwen, want getuigt dat niet van moralisme? Hoewel de meeste docenten dunkt mij wel het belang ervan inzien, zeker met de huidige politieke constellatie die duidelijk maakt hoe schadelijk ondeugdelijke leiders kunnen zijn, is men toch heel huiverig om zelf als docent deze rol op zich te nemen. Studenten morele vaardigheden bijbrengen die verder gaan dan kennis en kunde vereist veel takt. Want welke student staat ervoor open om kritisch naar zichzelf te kijken vanuit een moreel perspectief?

De tweespalt in het denken over de rol van deugden in de economie heeft al oude wortels. In het vervolg van dit artikel zal ik dit verder uitwerken aan de hand van Adam Smith. Wij zullen zien dat ook Adam Smith enerzijds het belang van deugden onderstreept, maar anderzijds de rol daarvan in de economie toch beperkt acht. Als verklaring voor deze dualiteit wijs ik voorts op de theologie van Adam Smith en met name zijn godsbeeld. In het tweede deel doe ik verslag van enkele onderzoeksresultaten uit het onderzoeksproject 'What good markets are good for'. Ik ga dan in op de vraag of er ook empirisch bewijs is dat deugden van belang zijn wil een markteconomie werkelijk menselijk floreren bevorderen. Ik sluit af met enkele overwegingen rondom de vraag wat nodig is om deugden in de economie te bevorderen.

2 De visie van Adam Smith op de rol van deugden

Waar economen en filosofen economie weer willen verbinden met moraal, zien wij vaak een beweging terug van neoklassieke naar klassieke economen. Vooral Adam Smith trekt de aandacht, omdat hij naast zijn *Wealth of Nations* (WN) ook uitvoerig geschreven heeft over deugden in zijn *Theory of Moral Sentiments* (TMS). In zijn moraalfilosofie was Adam Smith per slot een deugdeneticus, alhoewel gemengd met utilisme. Hoe keek Smith aan tegen de rol van deugden in de economie?

Definities

Laat ik voordat ik hiermee begin eerst een aantal definities geven. Het eigen belang betreft een belang dat het eigen welzijn bevordert. Het staat vaak tegenover altruïsme of algemeen belang. Wanneer met het belang van anderen helemaal geen rekening wordt gehouden, verwordt eigen belang tot puur egoïsme en wordt het een ondeugd. Als iemand wel rekening houdt met het belang van anderen, maar alleen voor zover en omdat dit het eigen belang dient, spreekt men van instrumenteel eigen belang. Als het dienen van het eigenbelang op een rationele manier wordt gedaan, spreken wij van welbegrepen of verlicht eigenbelang. Welbegrepen eigen belang wordt door Smith als een deugd beschouwd, namelijk de deugd van de prudence. Smith behandelt prudence in een hoofdstuk in de TMS getiteld 'Of the character of the individual so far as it affects his own happiness'. Het gaat om een zorgvuldig begrip van alle gevolgen van de eigen beslissing voor zover die van invloed zijn op het eigen welzijn.

Marktwerking of markteconomie definieer ik als een economisch systeem waarbij privaat eigendom van productieve ondernemingen en concurrentie een belangrijke rol spelen. Adam Smith verdedigt een markteconomie in de zin van vrije concurrentie en respect van private eigendomsrechten. Voor Smith betekent concurrentie vooral afwezigheid van al dan niet door de overheid beschermde monopolies.

Deugden zijn sociaal gewaardeerde disposities of karaktertrekken die tot uitdrukking komen in het gedrag dat een persoon doorgaans vertoont. Een deugdzaam persoon is intrinsiek gemotiveerd om het goede te doen. Iemand die eerlijk is heeft van binnenuit de motivatie om niet te liegen uit respect voor de waarheid.

Een vierde concept dat centraal staat in mijn betoog is menselijk of maatschappelijk floreren. Hieronder versta ik de karakteristieken van bloeiend menselijk leven, in de zin van vrijheid alsook van uitkomsten, en inclusief maatschappelijke en individuele kwaliteiten. Een voorbeeld is materiele welvaart. Voor Smith is dit een belangrijke conditie voor menselijk floreren als hij stelt: "No society can surely be flourishing and happy, of which the far greater part of the members are poor and miserable." (WN, I, 8)

Het belang van deugden voor de economie

Wat zegt Smith nu over de relatie tussen deugden en menselijk floreren in de context van economisch handelen? Bij de bestudering hiervan viel mij allereerst op dat Adam Smith ook in zijn *Wealth of Nations* veelvuldig spreekt over deugden. Ik heb honderden citaten gevonden waarin hij deugden ter sprake brengt. Het traditionele beeld dat Smith in de *Wealth of Nations* moraal buiten beschouwing laat, klopt dus niet. Maar wel is het zo dat de deugden die hij ter sprake brengt, zoals ijver, spaarzaamheid en oplettendheid, nauw verbonden zijn aan het eigen belang (zie eerste citaat in Box 1). Maar zij dienen niet alleen de welvaart van het individu, zoals in het eerste citaat, maar ook het sociale belang (zie het tweede citaat in Box 1). Zoals ik al opmerkte beschouwt Smith ook het nauwgezet behartigen van het eigen belang als een deugd, namelijk de deugd van prudence. Maar Smith refereert in de *Wealth of Nations* ook naar sociale deugden. Dat zien wij bijvoorbeeld terug in het derde citaat in Box 1, waarin Smith stelt dat managers die humaan zijn hun medewerkers niet zo hard zullen pushen dat hun gezondheid en uiteindelijk ook hun productiviteit daardoor schade lijdt.

In de *Theory of Moral Sentiments* spreekt Smith zich nog nadrukkelijker uit voor het grote belang van deugden voor menselijk geluk en maatschappelijk floreren. Een van de redenen is dat Smith zich in dit boek niet specifiek beperkt tot het economisch domein, maar zich uitlaat over het bredere terrein van de menselijke relaties waarin reciprociteit en liefde een belangrijke rol spelen. Interessant is ook het vijfde citaat in Box 1, waarin Smith stelt dat geen overheid in staat is om het geluk van de mensheid zozeer te bevorderen als de wijsheid en deugdzaamheid van mensen dat kunnen. Als ik even een link leg met het hedendaagse beleid, kan je stellen dat de overheidsmaatregelen die Blokhuis nu treft om een gezonde levensstijl te bevorderen second best zijn. Het is beter als mensen zelf de deugd van de prudentie en matigheid ontwikkelen en zo verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen gezondheid.

De citaten die ik tot nu toe heb gepresenteerd lijken te bevestigen dat Smith radicaal oneens was met De Mandeville. Deze Nederlandse arts betoogde in zijn fabel over de bijenkorf dat het niet de deugden zijn die de samenleving schragen, maar juist ondeugden zoals trots, ijdelheid, jaloersheid en onmatigheid. Mandeville zou zeggen, wees wel voorzichtig als je dit soort ondeugden met wortel en tak wilt uitroeien, want er zit een heel hoog prijskaartje aan, namelijk dat de economie dan teloor gaat. Bedenk eens wat daar de gevolgen van zijn: onrust, malaise, en uiteindelijk misschien nog wel een grotere morele crisis.

Box 1 Het belang van deugden bij Adam Smith voor menselijk floreren

Wealth of Nations

1. “It seldom happens that **great fortunes** are made..., but in consequence of a long life of **industry, frugality and attention** [...]”(I.10.1)
2. “every **prodigal** appears to be a **public enemy**, and every **frugal** man a **public benefactor**” (II.3).
3. “If masters would always listen to the dictates of **reason** and **humanity**, they have frequently occasion rather to moderate, than to animate the application of many of their workmen [...] as to be able to work constantly, not only preserves his **health** the longest, but [...] executes the **greatest quantity of work**” (I.8)

Theory of Moral Sentiments

4. “Where the necessary assistance is reciprocally afforded from **love, from gratitude, from friendship and esteem**, the society **flourishes and is happy**” (II.II.3.124)
5. “What institution of government could tend so much to promote the **happiness of mankind** as the general prevalence of **wisdom and virtue**? All government is but an imperfect remedy for the deficiency of these” (IV.2.269)

Maatschappelijk floreren niet afhankelijk van deugden

Adam Smith distantieert zich nadrukkelijk van De Mandeville in zijn *Theory of Moral Sentiments*.

Maar is hij wel consistent in zijn opvattingen?

Inderdaad zijn er verschillende citaten aanwijsbaar waarbij Smith de rol van deugden juist minimaliseert. Deze citaten zijn bovendien heel bekend geworden. Ik geef een paar voorbeelden. Allereerst het citaat over de slager, de brouwer en de bakker, waar Smith beargumenteert dat je in een marktcontext er alleen in slaagt om van een ander iets gedaan te krijgen als je aansluit bij het eigen belang van de ander (zie Box 2). Dat de bakker ons een goed brood verkoopt, doet hij niet uit welwillendheid, maar om zelf een goede boterham te verdienen. Het is veel te riskant om je afhankelijk te maken van de deugdzaamheid van mensen, alleen bedelaars die geen andere mogelijkheid hebben doen dat. In het tweede citaat in Box 2, waarin Smith ook de metafoor van de onzichtbare hand gebruikt, wijst hij erop dat de ondernemer die alleen zijn eigen winst nastreeft, onbedoeld het welzijn van de samenleving dient. Deze ondernemer draagt volgens Smith meer bij aan de samenleving dan een ondernemer die zichzelf ten doel heeft gesteld om niet zijn eigen belang, maar het belang van de samenleving te dienen, wat overigens maar zelden voorkomt

volgens Smith. Oftewel, deugzaam handelen met het oog op het publieke belang is contraproductief in een marktcontext. Daarmee komt Smith toch wel heel dichtbij de Mandeville.

Box 2 Menselijk floreren niet afhankelijk van deugden bij Adam Smith

Wealth of Nations

1. “It is not from the *benevolence* of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their *own interest*”(I.2)
2. “By pursuing his *own interest* he frequently promotes that of the *society* more effectually than when he really *intends* to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the *public good*.”(IV.2.352)

Theory of Moral Sentiments

3. “*proud and unfeeling* landlord [...] without a thought for the wants of his brethren [...] in spite of their *natural selfishness and rapacity* [...] though the sole end [...] be the gratification of *their own vain and insatiable desires*, they divide with the poor the produce of all their improvements. They are led by an *invisible hand* to [...] and thus, *without intending it*, without knowing it, *advance the interest of the society*” (IV.2.264)

Sommigen verklaren dit door te zeggen dat dit de *Wealth of Nations* is, maar dat Smith in de *Theory of Moral Sentiments* wel het belang van deugden onderkent. Maar ook als wij de *Theory of Moral Sentiments* erop naslaan, stuiten wij op passages met vergelijkbare strekking. Het mooiste voorbeeld vind ik de passage, waarin Smith stelt dat de trotse en ongevoelige landheer, zonder ook maar iets te geven om zijn naaste, onbedoeld, als door een onzichtbare hand, het belang van de samenleving dient (derde citaat in Box 2). Want door natuurlijke zelfzucht en hebzucht gedreven huurt hij vele arbeiders in om zijn land te laten bebouwen. Maar hierdoor draagt hij, zonder dat hij dat intendeert (er ligt dus geen deugd aan ten grondslag) bij aan het aanbod van voedsel, waardoor de prijzen dalen en ook de arme in staat is zich te voeden en bijna even gelukkig te worden als de rijke landheer. Het is alsof wij De Mandeville horen: de ondeugd van de landheer genereert publieke deugden. Ik vind het altijd opvallend dat maar weinig auteurs naar dit citaat verwijzen, terwijl het juist zo interessant is omdat Smith hier weer de invisible hand opvoert, iets wat hij maar drie keer doet in al zijn geschriften. Ik vermoed dat dat komt omdat het toch wat haaks staat op de algemene indruk dat Smith in *the Theory of Moral Sentiments* juist de ethiek zo hoog acht. Wat ik

ook heel interessant vind aan dit citaat is dat het nog duidelijker het eigenbelang in verband brengt met ondeugden. Overigens doet Smith dat ook in de *Wealth of Nations*, als hij bijvoorbeeld spreekt over handelaren die de concurrentie beperken en het publiek misleiden. Dus nastreven van het eigenbelang kan ook gepaard gaan met ondeugden volgens Smith.

3 Theologie van Adam Smith

Er zijn auteurs die deze tweespalt bij Adam Smith proberen weg te verklaren, maar ik meen dat deze dualiteit diep in zijn denken is verankerd. Dat wil ik staven door breder te kijken en het godsbeeld van Adam Smith erbij te betrekken. Aansluitend bij de Schotse verlichting van zijn tijd, hanteert Smith een natuurlijke theologie waarin de voorzienigheid van God centraal staat. God is schepper van de wereld en de geschiedenis van de mensheid staat in het teken van de heilige bedoeling die God daarmee had. Voor het menselijk leven is dat het menselijk geluk. God is vastberaden om ten allen tijde de grootste hoeveelheid geluk te handhaven, zo stelt Smith. Hier zien wij Smith als utilist in plaats van deugdenethicus, maar dan toegepast op God die zorg draagt voor de “greatest happiness of the greatest number”.

Gods voorzienigheid en de rol van deugden

Deze theologie heeft implicaties voor Smith's mensvisie en de rol van deugden. Om het menselijk geluk te bevorderen, heeft God volgens Smith deugden in de menselijke inborst geschapen. De belangrijkste daarvan is de deugd van de rechtvaardigheid, zonder welke de samenleving tot een hel wordt. Door deugdzaam te leven, brengen mensen het plan van God tot uitvoer.

Box 3 Gods voorzienigheid en de rol van deugden

Theory of Moral Sentiments

1. “**Nature**, accordingly, has endowed him, not only with a desire of being approved of, but with a desire of being what ought to be approved of [...] in order to render him anxious to be really fit [...] to inspire him with the real **love of virtue**, and with the real abhorrence of vice.” (III.2.170)
2. “By acting according to the dictates of our **moral faculties**, we necessarily pursue the most effectual means for promoting the **happiness of mankind**, and may therefore be said, in some sense, to co-operate with the **Deity**, and to advance as far as in our power the plan of Providence.” (III.5.235)

Het is interessant om op dit punt een link te leggen met Girard. Dupuy (2008) stelt in een interessant referaat dat in de theorie die Smith ontwikkelt om te beschrijven hoe deugden zich verspreiden in de samenleving de relatie tussen actor en toeschouwer een belangrijke rol speelt. Dit zien wij terug in het eerste citaat in Box 3, dat stelt dat God in de mens de behoefte heeft gelegd om de goedkeuring van anderen weg te dragen. De morele preferenties die anderen hebben worden zo tot model voor het eigen gedrag en bieden correctie tegen al te zelfzuchtig gedrag. Dit duidt op de driehoeksrelatie die in de mimese theorie van Girard centraal staat, waarin ook een derde in de relatie tussen subject en object bemiddelt. Om ons een voorstelling te maken hoe anderen over ons gedrag oordelen, moeten wij ons verplaatsen in de positie van die ander om met zijn of haar ogen naar ons eigen gedrag te kijken. Girard benadrukt echter dat mimese niet alleen positief hoeft te zijn, want het model kan ook tot concurrent worden. Mimetische begeerte kan daarom tot jaloezie en ressentiment leiden. Dupuy stelt dat die dualiteit ook bij Smith terug te vinden is, want Smith is zich ook bewust dat de oordelende toeschouwer ook jaloers kan zijn.

Maar in het tweede deel van het eerste citaat, is er toch ook iets anders aan de hand. Want daar stelt Smith dat God de mens niet alleen geschapen heeft met een verlangen om de goedkeuring van anderen weg te dragen, en hier speelt met name de nabootsing die wij terugvinden in de mimese theorie van Girard, maar ook met een verlangen om datgene te doen wat behoort te worden goedgekeurd. Wat wij behoren te doen, ontleen wij volgens Smith aan wat de impartial spectator ons zegt. Het gaat dan om het geweten dat gevormd wordt door de opinie van onpartijdige toeschouwers. Als er al sprake is van nabootsing van een mediator, neemt deze dan de vorm aan van het publiek dat geen belang heeft en onpartijdig oordeelt over de moraliteit van een bepaalde handeling.

Tot zover het uitstapje naar Girard. Er zijn overigens meer verbindingen te leggen Smith en Girard, met name als het gaat om de evolutie van materiele wensen. Maar waar het mij hier nu om gaat is niet zozeer hoe morele ontwikkeling tot stand komt, maar het doel daarvan. Het doel waarom God de mens door sociale interacties begiftigt met deugden is, hoe kan het anders, het geluk van de mensheid (zie tweede citaat in Box 3).

Gods voorzienigheid en het gebrek aan deugden

Maar als God de mens met deugden heeft toegerust om hem gelukkig te maken, waarom zouden deugden dan niet werkzaam zijn in het economische domein? Moet het Smith dan geen zorgen baren als de mens zo weinig deugdzaam is binnen het economische domein? Hoe kan hij dat rijmen met zijn godsbeeld?

Mijn antwoord op die vraag is dat dat komt doordat God volgens Smith ook weet van de morele zwakte van mensen en daarop anticepeerde. God heeft verschillende andere mechanismen geschapen die dit gebrek ondervangen en zelfs in staat zijn het kwade - het gebrek aan deugden - ten goede te keren. We zagen immers al dat God volgens Smith te allen tijde volgens zijn perfectie het maximale geluk bewerkstelligt. Hij zal nooit partieel kwaad toestaan als het niet nodig is voor dit doel, zo stelt Smith in het tweede citaat in Box 4. Dat ook het morele gebrek van nut is, onderstreept de wijsheid van God juist (derde citaat in Box 4). Ook de corruptie van de menselijke moraal bevordert aldus het geluk en de perfectie van de menselijke soort volgens het vierde citaat. Kortom, toen God de mens schiep, wedde Hij niet op 1 paard. Linksom of rechtsom realiseert Hij zijn plan. Onbedoeld levert Smith mijns inziens hiermee een theologische onderbouwing voor de fabel van De Mandeville, waarmee hij zo oneens was. Ook politieke partijen die wars zijn van een beroep op deugden, en wellicht daarom ook vaak geconfronteerd worden met grensoverschrijdend gedrag van hun eigen leden, of bedrijven die op allerlei wijzen hun klanten geld weten af te troggelen of vennootschapsbelasting door allerlei trucs weten te omzeilen, passen in het plan van God.

Alhoewel, niet helemaal. Dat blijkt uit het laatste citaat in Box 4. Smith is zich bewust dat niet alles volgens het plan van God loopt. Er zijn situaties waarin het kwaad om vergelding vraagt die in dit leven uitblijft. Ook voor Smith blijft er de noodzaak van de hoop op een toekomstig leven waarin recht zal worden gedaan.

Box 4 Gods voorzienigheid en het gebrek aan deugden

Theory of Moral Sentiments

1. “we may admire the wisdom and goodness of *God* even in the *weakness and folly of man*.” (II.III.3.152/3)
2. “The wise and virtuous man...If he is deeply impressed with the habitual and thorough conviction that this benevolent and *all-wise Being* can admit in the system of his government no *partial evil* which is not necessary for the *universal good*” (VI.II.3.346)
3. “This *great disorder in our moral sentiments* is by no means, however, without its utility; and we may on this, as well as on many other occasions, admire the *wisdom of God*” (VI.III.1.371)
4. “*Nature*, however, when she implanted the seeds of this *irregularity in the human breast*, seems as upon all other occasions, to have intended the *happiness and perfection of the species*” (II.III.3.152/3)
5. “When we thus despair of finding any force upon earth which can check the *triumph of injustice*, we naturally appeal to heaven, and hope that the great Author of our nature will himself execute *hereafter*, [...] that he will complete the plan which he himself has taught us to begin” (III.5.240)

4. Hedendaags onderzoek naar de rol van deugden in de relatie tussen marktwerking en menselijk floreren

Wij zijn nu op een punt aanbeland waarbij u wellicht denkt: interessant dat exposé over Adam Smith, maar wat zijn wij er nu eigenlijk mee opgeschoten? Zijn deugden nu wel belangrijk voor het economische verkeer en het menselijk en maatschappelijk floreren en moeten wij er dus wat mee, of kunnen wij die derde K van de onderwijsvisie, waaronder zoveel docenten zuchten, ook wel tussen haakjes zetten? Na alles wat ik over Adam Smith heb gezegd, staat die vraag nog steeds open.

Dit was de aanleiding voor een groot onderzoeksprogramma “What good markets are good for” van Tilburg University in samenwerking met de VU, Radboud Universiteit en Erasmus Universiteit dat ik samen met mijn collega Govert Buijs van de Vrije Universiteit mag leiden en dat gefinancierd wordt door Templeton Foundation. Graag verwijs ik daarbij ook naar onze

website www.moralmarkets.org, waar u veel materiaal vindt over het thema markteconomie en moraal.

Centrale these en operationalisering

De centrale these die wij in dit onderzoeksprogramma onderzoeken is dat samenlevingen met een vrije markteconomie floreren omdat en voor zover sleutelactoren in het bedrijfsleven en overheden maar ook individuen moraliteit respecteren en deugdzaam zijn. Oftewel: deugden hebben een modererende rol in de relatie tussen vrije markt instituties en menselijk en maatschappelijk floreren. De beleidsimplicatie is dan: Sta vrije marktwerking toe als je denkt dat de morele inbedding sterk genoeg is en niet uitgehold wordt door de vrije markt. Maar vinden wij hier ook empirisch bewijs voor?

Ik heb de volgende variabelen gebruikt om vrije markteconomie, deugden en menselijk floreren te operationaliseren. Vrije markteconomie heb ik gemeten met behulp van economische vrijheid, dat gebaseerd is op 25 indicatoren die betrekking hebben op een kleine overheid, weinig regulering, veel vrijhandel en bescherming van eigendomsrechten.

Deugden benader ik met vertrouwen, lange termijn oriëntatie en intrinsieke motivatie van bedrijven om maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Mensen zullen elkaar meer vertrouwen als mensen betrouwbaarder zijn. Maar vertrouwen vraagt ook om de deugd van geloof stellen in de ander, het durven wagen met de ander. Lange termijn oriëntatie wordt gevoed door de deugden van geduld en matigheid. Ook prudentie, waarbij volgens Adam Smith mensen ook de gevolgen op lange termijn in rekening brengen, bevordert lange termijn oriëntatie. Het vergt verder zelfbeheersing om niet alles op korte termijn te willen genieten. Voor bedrijven beschouw ik als deugd ook intrinsieke motivatie om maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Deze intrinsieke motivatie wordt gevoed door deugden als rechtvaardigheid en altruïsme.

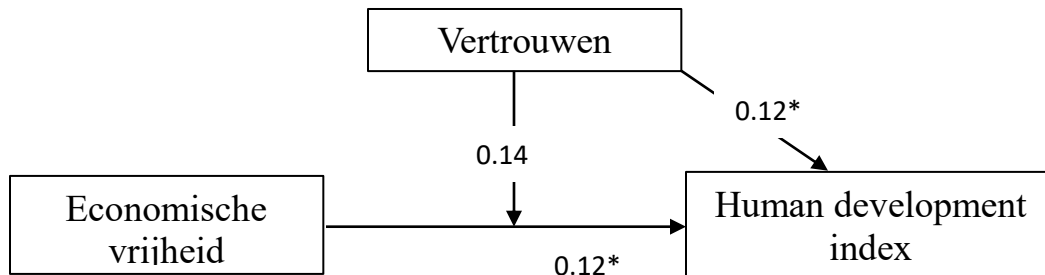
Menselijk floreren wordt op landenniveau gemeten met de Human Development Index, die naast inkomen ook scholingsniveau en levensverwachting meet. In een tweede onderzoek hanteer ik de Better Life Index van de OECD. Deze index bevat diverse dimensies van kwaliteit van leven: menselijk geluk, inkomen, werk, huisvesting, veiligheid, scholing, gezondheid, milieukwaliteit, gemeenschap, burgerlijke participatie en balans tussen werk en vrije tijd. In het derde en vierde onderzoek op bedrijfsniveau zoem ik in op de factor milieu en meet ik menselijk

floreren met de kwaliteit van milieuprestaties van bedrijven. Het spreekt vanzelf dat al deze indicatoren hun beperkingen hebben.

Vertrouwen en human development index

In het eerste onderzoek toets ik de rol van vertrouwen in de relatie tussen economische vrijheid en de human development index (zie Figuur 1). De resultaten laten zien dat beide een significant positieve relatie met de human development index hebben. Net als veel ander onderzoek onderstreept dit het belang van vertrouwen en dus van deugden die vertrouwen genereren. Voor de modererende rol van vertrouwen in de relatie tussen economische vrijheid en menselijke ontwikkeling vind ik weliswaar een positief teken, maar de coëfficiënt is niet significant. Dat het effect van marktwerking op menselijke ontwikkeling ook conditioneel is op de aanwezigheid van vertrouwen is dus nog niet afdoende aangetoond. Een mogelijke verklaring is dat de sample vrij klein is en slechts uit 100 waarnemingen bestaat.

Figuur 1 Economische vrijheid, vertrouwen en human development index^a



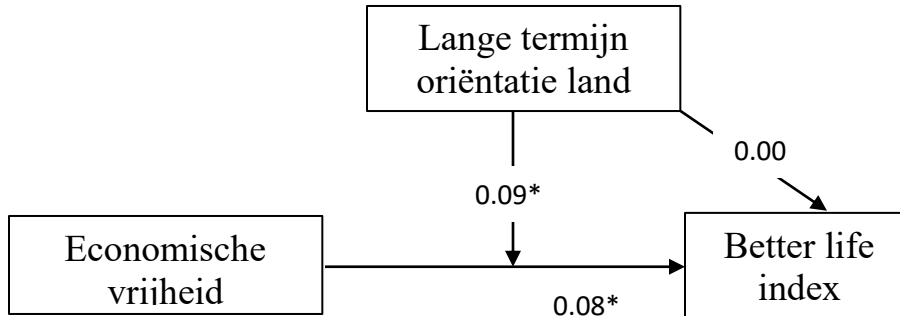
^a 1990-2015; 30 landen; * significant

Lange termijn oriëntatie en Better Life Index

In de tweede studie onderzoek ik de relatie tussen lange termijn oriëntatie en de kwaliteit van leven, zoals gemeten door de Better Life index van de OECD (Figuur 2). De schattingen geven aan dat de invloed van economische vrijheid op kwaliteit van leven afhangt van lange termijn oriëntatie. Er is dus duidelijk sprake van een modererende rol. Meer marktvrijheid bevordert kwaliteit van leven als actoren beschikken over deugden als zelfbeheersing, geduld, matigheid en

rationaliteit die investeringen op lange termijn bevorderen. Maar in een samenleving die op korte termijn gericht is, doet vrije marktwerking juist afbreuk aan de kwaliteit van leven.

Figuur 2 Economische vrijheid, lange termijn oriëntatie en Better Life index^a

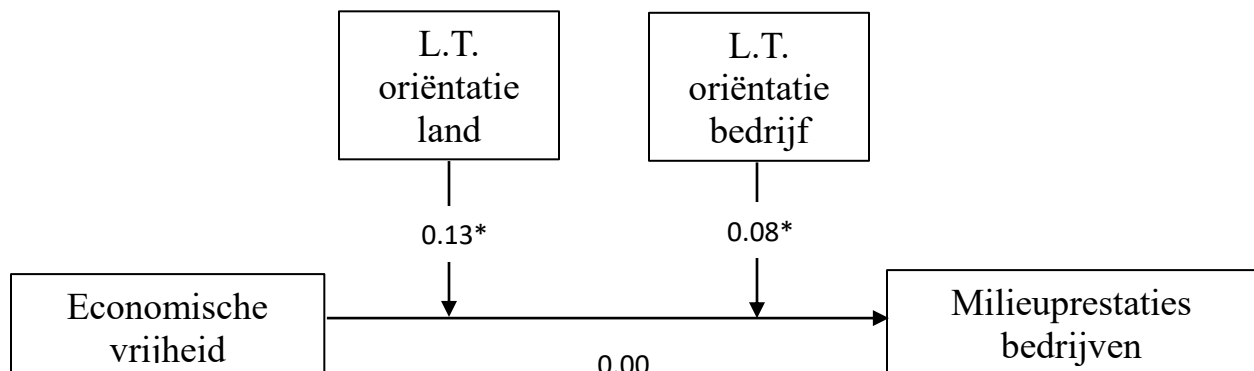


^a 2011-2017; 30 landen; * significant

Lange termijn oriëntatie en maatschappelijk verantwoord ondernemen

Dit onderzoek heb ik herhaald op micro niveau van individuele bedrijven. In plaats van de Better Life index van de OECD zoem ik nu in op de milieuprestaties van bedrijven. Lange termijn oriëntatie meet ik nu niet alleen op het niveau van de nationale cultuur, maar ook op het individuele bedrijfsniveau (Figuur 3).

Figuur 3 Economische vrijheid, lange termijn oriëntatie en milieuprestaties bedrijven^a



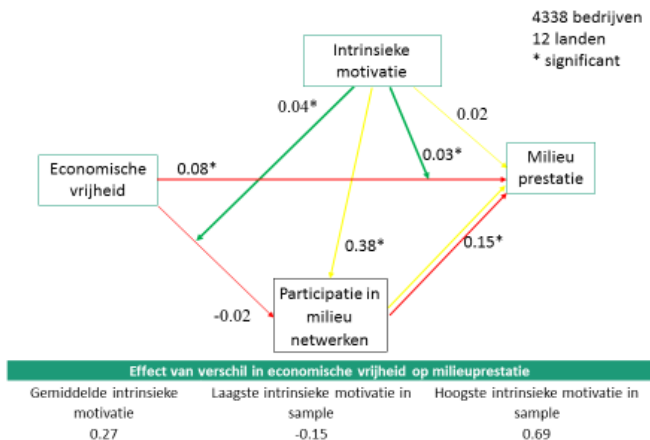
^a 2005-2014; 44 landen; 5035 bedrijven; * significant

Het blijkt dat de relatie tussen economische vrijheid en milieuprestaties van bedrijven zowel afhankelijk is van lange-termijn oriëntatie op het niveau van nationale cultuur als op het niveau van de onderneming zelf. Waar bedrijven of stakeholders slechts op korte termijn georiënteerd zijn, tast het bieden van meer economische vrijheid milieuprestaties aan. Maar als zij op lange termijn georiënteerd zijn, komt economische vrijheid duurzaamheid juist ten goede.

Intrinsieke motivatie en MVO

In Figuur 4 ziet u tot slot in een notendop de uitkomsten van een vierde onderzoek, waarin ik de relatie tussen economische vrijheid en milieuprestaties van bedrijven laat afhangen van de intrinsieke motivatie van bedrijven.

Figuur 4 Economische vrijheid, intrinsieke motivatie en milieu prestatie



In tegenstelling tot het vorige onderzoek bestaat de sample in dit onderzoek uit kleine bedrijven in plaats van grote bedrijven. De groene pijlen laten zien dat als het management van bedrijven, dat in deze sample voor een groot deel bestaat uit de eigenaren van het bedrijf, intrinsiek gemotiveerd is om de milieu-impact van het bedrijf te verbeteren, een toename in economische vrijheid ertoe bijdraagt dat het bedrijf meer participeert in milieu-netwerken en daardoor een betere milieuprestatie heeft. Maar intrinsieke motivatie werkt ook direct door op de relatie tussen economische vrijheid en betere milieuprestaties. In de onderste balk ziet u het effect van een toename van economische vrijheid voor bedrijven met een lage intrinsieke motivatie en bedrijven met een hoge intrinsieke motivatie. De conclusie is dat als intrinsieke motivatie ontbreekt, meer

economische vrijheid schadelijk is voor milieuprestaties, terwijl bij hoge intrinsieke motivatie bedrijven hun vrijheid juist gebruiken om meer te investeren in milieu.

5. Slotopmerkingen

Ik rond af. Wij hebben gezien dat sommige economen weinig zien in een rol van deugden in de economie. Ook als wij terug vallen op Adam Smith, treffen wij een ambivalente houding aan. En misschien getuigt dat ook wel van wijsheid van Smith, omdat de werkelijkheid nu eenmaal complex is. Toch biedt recent empirisch onderzoek in het kader van het project “What good markets are good for” indicaties voor de stelling dat een vrije markteconomie menselijk floreren bevordert mits mensen deugden belichamen. Waar deugden ontbreken, komt overheidsregulering als second best optie in beeld. In die zin valt er wel een lans te breken voor het beleid van Blokhuis om via harde regulering het gedrag te beïnvloeden als mensen zelf hun verantwoordelijkheid niet nemen. Waar bedrijven tegenstribbelen om de bakens te verzetten, kan het beter zijn daadkracht te tonen in plaats van naar draagkracht te zoeken voor overheidsmaatregelen. Misschien moeten VVD en CDA ook meer moed tonen om de benodigde maatregelen te treffen. Maar first best is dat mensen zelf leren hun consumptiegewoonten te verbeteren met het oog op hun lange termijn geluk en bedrijven zelf het initiatief nemen om dit te faciliteren.

De vraag hoe de deugdzaamheid van sleutelactoren in de samenleving bevorderd kan worden, heb ik laten rusten. Niet alleen ouders en onderwijsinstellingen kunnen daar een belangrijke bijdrage aan leveren, veel is ook afhankelijk van de cultuur in het bedrijfsleven en van de voorbeeldfunctie van hun leiders en van leiders in de publieke sector.

Maar het is de vraag of het bevorderen van deugden ook niet een meer fundamentele of spirituele heroriëntatie vergt. Wat motiveert onze universiteit ten diepste om in de onderwijsvisie de K van karakter op te nemen? Hoe motiveer ik mijzelf om werkelijk deugdzaam te zijn? Het eigenbelang biedt daarvoor immers onvoldoende basis, want bij deugdzaamheid draait het om intrinsieke motivatie om goed te doen, niet om extrinsieke motivatie. Hoewel extrinsieke motivatie via de weg van gewoontevorming wel kan inslijten en geïnternaliseerd worden, kunnen deugden alleen floreren als mensen en ook de samenleving een spirituele voedingsbodem hebben.

Hierbij kom ik terug op Girard, die, interessant genoeg, juist via zijn onderzoek naar het zondebokmechanisme als verklaring voor het ontstaan van de menselijke cultuur tot de overtuiging kwam dat de Bijbel en het Christelijk geloof in dit opzicht uniek en veelbetekenend

is door de onschuld van de zondebok te benadrukken. Het leven van Jezus biedt de mogelijkheid om destructieve driehoeksrelaties, waarbij mensen worden aangedreven door jaloersheid en rivaliteit, te doorbreken. Door de navolging van Jezus zijn mensen in staat om deugden te internaliseren die Jezus zelf voorgeleefd heeft. Daaruit maak ik voorzichtig op dat een vierde K wellicht inspiratie kan bieden bij het verwezenlijken van de onderwijsvisie van Tilburg University, namelijk de K van Katholiek waaraan deze universiteit haar grondslag ontleent.

Referenties

Dupuy, J.P. (2008). Invidious sympathy in the Theory of Moral Sentiments. *Revue du MAUSS* 2008/1 (n° 31), 81-112.

Girard, R. (1986). *De romantische leugen en de romaneske waarheid*. Kampen: Kok Agora.

Girard, R. (1986). *De zondebok*. Kampen: Kok Agora.

Mandeville, B. *The fable of the bees; or, Private vices, public benefits*. Oxford: Clarendon Press.

Smith, A. (1759). *The Theory of Moral Sentiments*. New York: Prometheus Books.

Smith, A. (1776). *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. New York: Prometheus Books.

Theeuwes, J. (2008). Is hebzucht het hele verhaal achter de crisis?
<http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/is-hebzucht-het-hele-verhaal-achter-de-kredietcrisis>

Prof. dr. J.J. Graafland is hoogleraar economie, onderneming en ethiek aan Tilburg University te Tilburg. E j.j.graafland@uvt.nl.